

și așa cum l-a definit B. Jovanović. Această cultură, ca și grupele înrudite (Zók, Nyírség) se situează la sfârșitul epocii de tranziție și caracterizează chiar începutul epocii propriu-zise a bronzului. Între aceste culturi și eneoliticul final există un interval mare de timp, de cel puțin 500 de ani.

Cu aceste rezerve, lucrarea lui B. Jovanović ne oferă un tablou viu și cuprinzător al importante perioade a începuturilor metalurgiei în Iugoslavia. Cum se știe, în ultimul

timp, s-au adus, pentru această perioadă din sud-estul Europei, contribuții revoluționare privind cronologia, dezvoltarea metalurgiei, cunoașterea raporturilor cu lumea egeo-anatoliană și aprecierea istorică a acestei perioade în general. Punctul de vedere al arheologului iugoslav este în acest sens binevenit și interesant.

Alexandru Vulpe

Đ. Mano-Zisi, Lj. B. Popović, *Novi Pazar ilirsko-grčki nalaz-Novi Pazar the Illyrian-Greek find* (Novi Pazar, tezaurul iliro-grec), Belgrad, 1969, 132 p. + 1 plan + 39 pl., text paralel sârb și englez

Numărul vestitelor morminte princiare traco-ilirice cunoscute în Balcanii Centrali a crescut prin relativ recenta descoperire (1957) de la Novi Pazar, din Serbia de SV, reprezentând un bogat tezaur de obiecte de aur și argint, ce constituiau inventarul unui mormânt tumular familial, desigur al unei căpetenii, considerate de autorii publicației, ca ilirică. În ce măsură această descoperire este un complex închis (respectiv în ce măsură putem avea siguranța contemporaneității obiectelor găsite aici), așa cum îl prezintă autorii, va reieși din cele de mai jos, în funcție de condițiile de descoperire.

În orice caz, descoperirea de la Novi Pazar este deosebit de importantă, deoarece aici s-au găsit atât obiecte grecești bine datate (vase pictate și bronzuri) cât și obiecte de origine locală (diverse tipuri de fibule și ace). Aceste din urmă elemente contribuie la precizarea cronologiei Hallstattului târziu în lumea iliră, cu implicații și în spațiul carpato-dunărean.

Tumulul era situat pe un bot de deal, ocupând o poziție dominantă în zona respectivă. Mantaua tumulului a fost nivelată cu prilejul construirii unei biserici în secolul al X-lea; biserica refăcută și lărgită cu două secole mai târziu există și astăzi. Descoperirea hallstattiană la care ne referim a fost prilejuită tocmai de lucrările de reconstrucție

ale importantului monument de artă medievală care este biserica Sf. Petru. Fundațiile acesteia au deranjat la rândul lor orânduirea monumentului funerar din secolul al V-lea î. e. n., care de altfel mai fusese răscolit și de săparea unor morminte feudale. Această expunere este foarte sumară și în lucrare. Autorii prezintă și un plan de situație detaliat, pe care însă nu-l explică nicăieri pe parcursul monografiei. Autorii citează lucrări care nu erau fost accesibile: rapoartele preliminare de săpătură din „Arheološki pregled”, 1960 și 1961. Datorită situației precare din teren și a condițiilor de cercetare, nu s-au putut face observații sigure atât în plan cît și pe verticală. Reconstrucția planului mormintului (sau mormintelor!) rămîne pur ipotetică.

Tumulul este considerat de către autori un mormânt familial ce a aparținut aristocrației tribale.

Din păcate din lucrare nu rezultă în mod clar, care a fost ritul de înmormîntare.

La p. 74, 102 și 109 autorii vorbesc de un rug pentru incineratie, în timp ce la p. 108 se vorbește de înhumatie. Este mai mult decît regretabil că un element de o asemenea importanță, cum este ritul de înmormîntare, este tratat în mod neglijent.

Atît după poziția și condițiile de descoperire cît și după datele strînse în urma săpă-

turilor efectuate, autorii socotesc că obiectele înmormintate separat, la periferia tumulului, sînt bijuterii de familie.

Catalogul lucrării ne dă atît descrierea amănunțită a fiecărui obiect în parte cît și, în cazul celor care prezintă o importanță deosebită, analogiile sprijinite pe o bibliografie destul de bogată. Dintre obiectele cuprinse în catalog vom menționa aici în special acelea care contribuie la datare :

— O ὄλπη (Pl. I a-b) cu figuri negre, ce reprezintă pe Dionysos cu un rîton în mina dreaptă, flancat de cite un satir în poziție de dans. Vasul este datat la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea.

— Un κόλιξ (Pl. II) cu figuri negre. Scena prezintă un ciine sau o vulpe fugind, încadrată de cite o palmetă cu ramificații. Este datat la începutul secolului al V-lea. Autorii consideră că aceste două vase ca și vasele grecești din perioada arhaică tîrzie, găsite în Balcanii Centrali, reflectă rolul important pe care l-a jucat Peninsula Chalcidică în transmiterea mărfii arhaice în această arie. Datînd de la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea, ele ar marca limita de jos pentru exportul vaselor arhaice trzii în Balcanii Centrali.

— O hidrie de bronz (Pl. III a-h) cu mîner caracteristic, reprezentînd un tînăr nud (Kouros) la umărul căruia sînt de-o parte și de alta doi lei pe care tînărul îi ține de cozi. Picioarele tînărului sînt flancate de doi berbeci iar sub aceștia, ca aplică de jos a mînerului este capul Gorgonei. Această hidrie, pe baza studiului și paralelelor prezentate de autori este atribuită stilului caracteristic producției peloponeziace de la sfîrșitul secolului al VI-lea, larg răspîdită în S Italiei.

— Phiala cu omphalos central de argint (Pl. VI, VI a), placată parțial cu foaie de aur aplicată în interior în formă de floare de lotus cu frunze subțiri este, datorită decorului, caracteristică pentru începutul secolului al V-lea i.e.n.

— Acul de aur (Pl. VI a) cu capul constînd din două bucle terminate într-o legătură spiralică este o lucrare grecească ionică

arhaică. El reprezintă primul exemplar de aur descoperit în Balcanii Centrali.

— Foarte importantă este și situla cilindrică (Pl. VII) al cărei corp este decorat cu nervuri și benzi orizontale profilate. Vasul are un mîner dublu cu ornamente meandrice, cu capete întoarse în sus și răsucite. Această piesă confirmă, după autori, legăturile cu Italia și influența acestora asupra ariei locuite de triburile ilirice.

— O strecurătoare (infundibulum) (Pl. VIII, VIII a, XXXIX) de bronz cu un mîner lung terminat cu un cap de berbec schematizat. Pe mîner se află o piesă detașabilă, semicirculară, în formă de cal stilizat. Autorii consideră această piesă ca fiind de un stil amestecat : forma ca și funcțiunea obiectului sînt caracteristic grecești, în timp ce reprezentarea schematizată a calului ar indica o influență din mediul hallstattian local.

Inventarul mai cuprinde :

— O serie de vase de bronz (cum ar fi ligheanele cu trei picioare în formă de labe de leu stilizate ; o oinohoe mică decorată cu trei rozete incizate).

— Obiecte de chihlimbar (piese miniaturale cu reprezentări mitologice, farfurii, statucte, măști în formă de capete de oameni, lei, berbeci, cai, păsări, mărgele prinse pe burdufe din piele de capră, plăci triunghiulare sau rectangulare) care diferă din punctul de vedere al tratării, calității și stilului de lucru. Cele mai frumoase exemplare sînt obiecte de import din Grecia și S Italiei ; după părerea autorilor nu este exclusă însă posibilitatea ca ele să reprezinte lucrări ale unor meșteri care (în calitate de sclavi sau liberi) le-ar fi făcut în mediul local.

— Un colan de mărgele de sticlă lucrat grosolan, foarte probabil producție locală.

— Obiecte mărunte de aur, în special diverse tipuri de mărgele, a căror răspîndire este caracteristică mai ales secolelor VI și V.

— Patru inele de aur elipsoidale, cu cap romboidal (Pl. XVI, XXXVII), care are ca ornament o rozetă cu 4 petale ; reprezintă imitații după lucrări de aur chalcidice de la începutul secolului al V-lea.

Interesante sînt și cele două torques-uri de argint (Pl. XV/2) terminate în formă de

capete de șarpe. O bandă de aur în filigran este prinsă de fiecare torques. Autorii consideră aceste piese ca făcând parte din formele cele mai avansate ale acestui tip de torques și fiind în legătură cu complexul chalcidic-macedonian-iliric din secolele VI-V î.e.n.

O serie de piese de aur constituie elemente de decor aplicate pe armură: 3 perechi pectorali, 3 centuri, aplici rectangulare, triunghiulare, în formă de cruce gamată, cu raze, și nasturi. Toate acestea ar proveni de la două costume bogate. Autorii sugerează că ar putea fi vorba de două persoane.

Perechea de cercei de aur (Pl. XXVI) ca și cele două perechi de fibule de aur (Pl. XXVII/1, 2, 3, 4) par însă să indice și existența unui personaj feminin. Fibulele sînt de tipul celor cu placa piciorului dreptunghiulară, terminată cu un bumb (denumită de D. Berciu de tip Donja-Dolina; cf. *Dacia*, N. S., 1, 1957, p. 354 și urm). De același tip sînt și alte cinci exemplare de argint (Pl. XXIX). Afirmarea autorilor după care decorațiile în forma literelor M și T și respectiv M și X, de pe placa piciorului celor două perechi de fibule de aur, ar reprezenta inițialele unei persoane sau clan ni se pare puțin hazardată. Ele au mai degrabă o funcție pur ornamentală. Vezi în acest sens decorul de pe fibulele de la Kačanj în Bosnia (Z. Marić, *Glasnik-Sarajevo*, 14, 1959, pl. 2/2,4) sau Atenica (M. Djukić și B. Jovanović, în *Arch. Jug.*, 6, 1965, pl. 9/9).

În catalog mai sînt cuprinse și patru ace de argint duble (cu capul în forma literei Ω) (Pl. XXVIII). Acestea sînt produse locale, caracteristice culturii ilire în întreaga arie balcanică și datează din secolele VI-V î.e.n.

Din inventar mai fac parte cinci fibule de bronz (Pl. XXX/1, 2, 3, 4), dintre care trei au placa piciorului rectangulară și bumbul terminal mult reliefat, dispus orizontal; de acul fibulei atîrnă un mic lanț compus din verigi [tipul este prezent în Bosnia, iar la Kačanj (cf. mai sus) este asociat cu fibulele de tip Donja-Dolina]. Dintr-o altă fibulă (?) se păstrează doar acul indoit (pl. XXX/4) așa fel încît să permită atașarea unei piese, care însă s-a pierdut. Presupunerea autorilor că

ar proveni de la o fibulă-ochelari nu ni se pare consistentă.

Descoperirea de la Novi Pazar a permis autorilor tragerea unor concluzii de ordin social, religios și cultural.

Inventarul, din care lipsesc armele, i-a determinat pe autori să considere complexul funerar ca un tumul familial, în care s-au înmormîntat probabil trei persoane (una dintre ele fiind femeie). Prezența unor articole de echipament militar și a vaselor grecești este explicată prin adoptarea de către aristocrația locală a acestor obiecte de lux.

La sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea, spun autorii, zona în care se situează și Novi Pazar s-a ridicat sub impulsul unei prosperități economice, datorită puterii sociale și politice a autariaților. Interacțiunea dintre schimburile comerciale și dezvoltarea tehnică a acestui centru manufacturier din Balcanii Centrali a permis formarea unui stil original care s-a impus pe o rază întinsă.

Novi Pazar, cu caracterul său eterogen, ridică problema variatelor relații culturale. Nu este totdeauna ușor de distins ce este influență, de ceea ce este producție locală creatoare. Multe din formele și elementele decorative de la Novi Pazar se leagă de substratul hallstattan local, iliric. După autori, descoperirea aparține complexului cultural iliric din centrul Bosniei, cunoscut sub denumirea de Glasinac, a cărui influență s-a răspîndit pînă în Macedonia. Acest centru a avut legături constante cu lumea grecească, egeeană.

Interesante ni se par aplicile din placă de aur (Pl. XXIII, XXIV) cu decor geometric, unele, cum sînt în special aplicile de centură (?) de pe pl. XXV amintesc de un stil de decor foarte vechi, întîlnit încă din vremea dipyloniană. De fapt tot într-o epocă veche — epoca geometrică — apare în Grecia continentală prototipul fibulelor de tip Donja-Dolina. Reapariția și răspîndirea acestor fibule în lumea ilirică a secolelor VI și în special V este încă o problemă neexplicată în mod satisfăcător (cf. A. Vulpe, *Necropola hallstattană de la Ferigile*, 1967, p. 70). Autorii presupun că acest stil de decor geometric

a fost pe gustul unor populații ilirice, respectiv a autariaților, care l-au conservat și l-au adoptat în mod creator mult mai târziu. Explicația ni se pare demnă de interes și ar putea fi extinsă și asupra fibulelor de tip Donja-Dolina.

Sub influența ariei macedonene, elementele dorice târzii și cele chalcidice timpurii s-au contopit în secolele VI-V cu elementele timpurii autohtone ilirice ale stilului geometric într-un tot cultural omogen. Prin Pelagonia și Peonia, dardanii și autariații au acceptat stilul iliric helenizat și i-au dat o dezvoltare proprie.

Obiectele de chihlimbar sînt foarte importante în discutarea problemei importului. Ele au unele elemente (cum ar fi schematizarea triunghiulară a măștilor — cap de om), care li fac pe autori să creadă că ar fi vorba de lucrări locale originale, nu numai de imitații după opere grecești sau etrusce.

În ceea ce privește datarea descoperirii, autorii pleacă de la ideea scurgerii unui anumit interval de timp între producerea obiectelor grecești, importarea lor în mediul local și, în sfîrșit, depunerea lor în mormînt. Cum cele mai multe obiecte, inclusiv vasele grecești, de ceramică și bronz, sînt produse în jurul anului 500 (vezi mai sus Catalogul), autorii conchid că depunerea în tumul a avut loc cîndva între 480 și 460 î.e.n.

Condițiile de descoperire pun sub semnul întrebării și repartizarea inventarului de la Novi Pazar. Autorii nu au indicat în catalog poziția obiectelor în contextul descoperirii și nici din planul publicat nu reiese acest lucru. Tezaurul era depozitat într-o ladă și era separat de ceramică. Lada conținea costume, bijuterii și ornamente. La N de ladă, într-o grămadă, sînt strînse cele 2 vase grecești și 7 vase de metal. În acest fel datarea complexului cu ajutorul vaselor grecești este nesigură, ca și problemele care ar fi putut fi puse în discuție în legătură cu cronologia Hallstattului târziu în această parte a lumii.

Desigur, se poate accepta ideea că un tumul familial să fi conținut morminte datînd,

în mare, din aceeași vreme, respectiv inventarul tuturor obiectelor găsite în tumul de la Novi Pazar să reprezinte, grosso-modo, o descoperire unitară cronologic. Acest lucru este cu atît mai plauzibil, cu cît diferitele piese analizate mai sus converg, din punct de vedere al datăriiilor, către un interval de timp relativ restrîns: sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea î.e.n. Dar Novi Pazar nu poate fi considerat ca un punct de sprijin indiscutabil pentru cronologia Hallstattului târziu sud-est-european.

Pentru cronologia Hallstattului târziu din România, de mare importanță sînt fibulele de tip Donja-Dolina găsite la Novi Pazar. Asemenea fibule apar în țara noastră, în mormintele de înhumăție, în cimitirul tumular de la Gogoșu, jud. Dolj (în ceea ce A. Vulpe, *op. cit.*, p. 89 și 94, consideră faza Gogoșu I) și, în două cazuri, în cimitirul tumular de la Ferigile, jud. Vlcea (în morminte ale fazei I B după A. Vulpe, *op. cit.*, p. 70 și 90).

Am citat numai descoperiri de complexe închise, lăsînd la o parte cele cîteva piese găsite în condiții ce nu permit discutarea cronologiei tipului respectiv de fibulă. Datarea fibulei Donja-Dolina se sprijină pe descoperirea de la Kačanj (vezi mai sus) care se datează cel mai devreme la mijlocul secolului al V-lea. Descoperirea, mai recent publicată, de la Atenica din S Serbiei (citată mai sus) nu poate fi nici ea datată mai devreme de sfîrșitul secolului al VI-lea. În măsura în care Novi Pazar ne poate servi ca punct de sprijin, fibulele de tip Donja-Dolina apar în lumea ilirică la sfîrșitul secolului al VI-lea și sînt caracteristice în special primei jumătăți a secolului al V-lea. Aceste observații implică atît datarea mormintelor de înhumăție de la Gogoșu (faza Gogoșu I) în acest interval de timp, cît și cronologia relativă a tuturor complexelor arheologice ale Hallstattului târziu din spațiul carpatodunărean, care se sprijină pe aceste morminte din SE Olteniei.